X MV VLASTIVĚDNÝ SBORNÍK VYSOČINY
Oddíl věd společenských
1996 Jihlava

Zaniklé formy zemědělské práce a nářadí při orbě a setí v oblasti Jihlavských vrchů

HELENA BOČKOVÁ

Po staletí byla půda spolu s dobytkem hlavními zdroji obživy vesnického obyvatelstva. Celý život rolníka byl s nimi velmi úzce spjat. Zemědělství bylo hlavním zaměstnáním obyvatel Jihlavských vrchů až do padesátých let našeho století. K zásadní změně došlo teprve v šedesátých letech, takže v roce 1970 pracovala v zemědělské výrobě jen pětina obyvatel jihlavského okresu. Předlouhý kontinuální vývoj zemědělské práce, technik, postupů a nářadí, znalostí i dovedností a vztahu k půdě a krajině předávané z generace na generaci byl násilně ukončen socializací venkova. Následné záhumenkové hospodaření mělo v regionu jepičí život. Naopak se rozmohlo zahradničení, které je však jevem ne specificky vesnickým, nýbrž celospolečenským - vzpomeňme zahrádkářské kolonie v okolí měst - a má již jiné dimenze.

Tradiční zemědělství je tedy uzavřenou kapitolou naší kulturní historie. V odborné agrárně etnografické literatuře je jihozápadní Morava bílým místem na mapě. Předkládaná práce se proto opírá především o terénní výzkum, konkrétně rozhovory s více než padesáti pamětníky a vlastní pozorování - studium zachovaného zemědělského inventáře ve stodolách a na půdách vesnických stavení. Výzkum provedla autorka v letech 1976 - 1978 v sedmi vesnicích okresu Jihlava. Zároveň byl uskutečněn soupis a fotodokumentace agroetnografického materiálu ve sbírkách Muzea Vysočiny v Jihlavě a v jeho tehdejších pobočkách v Polné, Třešti a Telči, které obohatily poznatky z terénu.[1] Časový záběr studie je determinován terénním výzkumem; sahá od devadesátých let 19. století do padesátých let 20. století. Materiál nebyl v podstatě dosud publikován.[2]

Vesnice, ve kterých byl proveden výzkum, leží v různých částech dnešního jihlavského okresu. Velké obce Hodice (u Třeště), Horní Dubenky (severozápadní okrajové Telčsko) a Kozlov (české Jihlavsko) měly zemědělsko-průmyslový charakter. Střední vesnice Vyskytná nad Jihlavou (bývalý jihlavský německý jazykový ostrov dosídlený po roce 1945 českým obyvatelstvem) a Dobroutov (Polensko) i malé vesnice Buková (u Třeště) a Zbilidy (Větrnojeníkovsko) byly zemědělské.[3]

Sociální diferenciace vesnického obyvatelstva se odrazila i v pojmenování. Na staré dělení na celoláníky, půlláníky, čtvrtláníky, podsedky, čtvrtníky a chalupníky[4] se už

informátoři nepamatovali. Ve vesnicích regionu bylo v posledních sto letech vžité rozdělení rolníků na *sedláky* (výjimečně *sedláky* a *velké sedláky*, kteří měli nad 50 ha) a *chalupníky* někdy označované i jako *domkáře*. Informátorka z Kozlova (nar. 1899) se vyjádřila: "Obyvatelé obce se dělili na sedláky a chalupníky a někteří chodili do továrny." Podle statistiky bylo v roce 1930 v tehdejším jihlavském okrese 19,7 % rolníků s vlastnictvím půdy do 1 ha, 36,9 % rolníků s půdou od 1 do 5 ha, 15 % rolníků s půdou od 5 do 10 ha, 19,8 % zemědělců s půdou od 10 do 30 ha a 8,6 % mělo přes 30 ha.[5] Téměř 60 % tvořili tedy drobní zemědělci.

Pracovní prostor rolníků byl vymezen poli, loukami, hospodářským dvorem a přilehlými objekty, zejména stodolou, chlévy a případně stájemi. Sedláci, starousedlíci, si většinou uchovali až do 20. století původní zcelená pole.[6] Naproti tomu chalupníci mívali častěji svá pole na více místech. "Větší sedláci měli svý traty. Menší, chalupníci, mívali pole i na dvou místech, tam kousek, tam kousek, mívali vzdálenější pole." "Rolníci měli většinou polnosti v jednom kuse. Zejména starousedlíci, kteří měli větší výměry, měli pole vcelku. Z nich odprodávali pole chalupníkům - domkářům, kteří pak mívali polnosti rozkouskované." (Buková, informátoři narození 1898 a 1909)

Druhy plodin

Druhy pěstovaných plodin můžeme sledovat na Jihlavsku a Telčsku v historických dokladech až do 16. století, a to ve výčtech poddanských povinností. Je zmiňováno ozimní a jarní obilí, řepa hlavatice, len a mák. Ze 17. století máme doklady o ozimém a jarním obilí, řepě, lnu, konopí, máku, hrachu, cibuli, mrkvi, zelí, chmelu.[7] První zprávy o bramborech na Telčsku jsou z 18. století, například z roku 1749 ze Staré Říše.[8] V Polné se brambory objevily roku 1762.[9] Všeobecně se rozšířily později. Na brtnickém velkostatku se začaly ve větší míře pěstovat až od druhé poloviny 19. století.[10] Jetel se objevil v 19. století a s jeho rozšířením mizel úhor.

V rolnických hospodářstvích, která jsou předmětem našeho zájmu, můžeme sledovat zemědělské plodiny teprve od konce minulého století. Z obilovin se nejvíce selo žito, na druhém místě byl oves, ječmene bývalo méně a pšenice jen "kousíček". Již před zakládáním JZD se objevuje tendence rozšířit poněkud podíl pšenice, někde se sela i jarní pšenice. Žito a oves pěstovali rolníci pro vlastní spotřebu (mouka, krmení pro dobytek) a na prodej, ječmen pro vlastní potřebu (na krmení dobytka, na krupky); prodávali jej zcela ojediněle. Také pšenici měli jen pro vlastní spotřebu, na mouku. Dělníci, případně drobní řemeslníci, kteří měli jen malinké políčko, často na zahradě, pěstovali obilí pouze pro slepice a prase. Mouku kupovali. Výnosy obilí byly velmi malé a začaly se zvyšovat až v průběhu 19. století v souvislosti s přechodem k střídavému hospodaření a s lepším obděláváním půdy.

Mezi okopaninami převažovaly brambory. V oblasti Jihlavských vrchů se brambory masově rozšířily až v 19. století. Přesnější časové určení nemůžeme na základě dosažených informací z průzkumu stanovit. Avšak v poslední čtvrtině 19. století byly již brambory neodmyslitelnou a významnou složkou pěstovaných plodin ve všech rolnických hospodářstvích. Spolu s žitem a ovsem zabíraly brambory největší část pole. Sedláci i domkáři pěstovali brambory pro vlastní potřebu (jídlo, krmení pro dobytek) a na prodej, později případně i na dodávky. Prodávali je do lihovarů, škrobáren i jako

konzumní. Dělníci a drobní řemeslníci, kteří měli nepatrná políčka, případně zoranou zahradu, pěstovali brambory také, ale jen pro vlastní spotřebu.

Řepa se v oblasti Jihlavských vrchů vyskytovala jen krmná, pro dobytek a drůbež. Bílé řepě se říká *vodenka, hlavatice, bílá řepa* nebo jen *řepa*, červené *tuřín, turka, burína, buryna, burgýna, burgyně, burka.*

Z textilních plodin seli rolníci dříve len a konopí. Konopí již žádný z informátorů nepamatoval. Len byl v minulosti na každém hospodářství, na dominikálu i rustikálu. Z recentních dokladů je zřejmé, že asi od přelomu 19. a 20. století se rozsah pěstování lnu velmi zmenšil, místy len úplně vymizel. Na pěstování lnu pro vlastní potřebu (na předení) se pamatovali jen nejstarší informátoři v Horních Dubenkách. V Bukové a ve Zbilidech mezi světovými válkami len prodávali.[11] Za druhé světové války museli rolníci plnit povinné dodávky lnu.

Mák pěstovali všichni hospodáři výhradně jen pro vlastní potřebu. Byl mu vyhrazen záhon na poli. "Každý, i ten nejmenší hospodář měl záhon máku." Na poli se pěstovalo ještě zelí pro vlastní spotřebu. Z pícnic měli na každém hospodářství jetel. Rozšířil se se zánikem úhorového hospodaření. Vojtěška se ojediněle objevila až za druhé světové války a po ní.

Osevní postupy

S úhorovým hospodařením jsme se v recentním materiálu téměř nesetkali. K jeho zániku došlo v průběhu 19. století, a to jak na velkostatcích, tak i v rolnických hospodářstvích. Na klasické trojhonné hospodaření se střídáním ozimu, jařin a úhoru se už nikdo nepamatoval.

První průlom do extenzívního trojhonného hospodaření učinily brambory. Jan Tiray napsal o úhoru roku 1913 ve Vlastivědě moravské: "Dosti dlouho hospodařilo se v dědinách našich po staru. Pozemky se obdělávaly tak, že se úhor pohnojil, do něho se zaselo žito, po žitě jař, zejména oves. Kus úhoru se ponechal pro brambory a řepu."[12] Takto se hospodařilo v první polovině 19. století a v menší míře asi již i v poslední čtvrtině 18. století. V druhé polovině 19. století se však brambory začaly pěstovat ve větším množství než dříve. Dosavadní jim vymezená plocha, část úhoru, už nestačí, a vyčleňuje se jim proto celý jeden díl pole. Vznikají různé varianty, jak mezi obcemi, tak i mezi jednotlivými hospodáři. Pole se nechává ležet úhorem každý třetí, čtvrtý nebo pátý rok, dělí se tedy v této souvislosti na tři, čtyři nebo i pět dílů. Ve Zbilidech se ještě před první světovou válkou střídaly plodiny takto: 1. úhor, 2. žito, 3. brambory, 4. oves; jiní hospodáři používali tento postup: 1. úhor, 2. žito, 3. brambory, 4. oves, 5. jetel (Zbilidy, Buková). Na úhor se ze všech dotazovaných osob pamatovalo šest informátorů (narozeni 1891 - 1912), sedmý o něm slyšel vyprávět (nar. 1908). Ve Zbilidech nechávali hospodáři *ouhor* do počátku první světové války, v Bukové ponechával pole úhorem otec informátor z čp. 5 do roku 1911 - 1912, v Kozlově měl každý třetí rok úhor otec informátora narozeného roku 1899. Informátorka z Horních Dubenek (nar. 1903) viděla úhor ve svém dětství v nedalekém Rácově. Informátoři z Kozlova (nar. 1904 a 1912) pásli jako malé děti na úhoru dobytek. "Byl to jen kousek, na kterém se pásl dobytek. Z úhoru hodně dojí, říkali."

Podle informátorů byl důvodem k úhoření nedostatek hnojiv. "To se dělalo, aby si to pole odpočinulo, tehdá nebylo tak prášků, hnoje" (Buková).[13] O úhoru se říkalo, že když se pole nechá ležet ladem, je pěkné obilí (Rácov). Na úhoru se pásl dobytek.

V podstatě však úhor zanikl v oblasti Jihlavských vrchů s rozšířením pícnin[14] ve druhé polovině 19. století. V poslední čtvrtině minulého století se vyskytoval již jen ojediněle a výjimečně přežíval do počátku první světové války.

Po zániku úhoru se v celé oblasti Jihlavských vrchů používal jednotný osevní postup. Pole se dělila na čtyři díly - *traty, tratě, hony,* ve kterých se plodiny střídaly takto: 1. žito, 2. brambory, 3. oves, 4. jetel. Žádný jiný osevní postup jsme nezaznamenali. I rolníci, kteří při úhorovém hospodaření dělili pole na tři nebo pět dílů, je po zrušení úhoru rozdělili na čtyři díly. Stojí za zaznamenání, že tomuto dělení se přizpůsobili i rolníci, kteří se v roce 1945 přistěhovali do vysídlených obcí bývalého jihlavského německého jazykového ostrova. Například jeden z informátorů z Vyskytné nad Jihlavou přišel z Manešovic u Dačic, kde se hospodařilo jinak (1. žito a pšenice, 2. oves, 3. jetel, 4. žito a pšenice, 5. oves, 6. brambory). Na novém hospodářství ve Vyskytné však hospodařil tak, jak bylo v této obci a v okolí zvykem. "Tadyhle to dělali jinak, na čtyry tratě."

Ostatní plodiny pěstované v menším rozsahu se sely a sázely takto: 1. žito (pšenice), 2. brambory (řepa, mák, len, zelí), 3. oves (ječmen), 4. jetel (len). Pořadí těchto plodin však nebylo dodržováno tak přísně jako u čtyř základních plodin.

Popsaný systém střídavého hospodaření se týkal rolníků - sedláků a chalupníků. Dělníci a drobní řemeslníci, kteří vlastnili nepatrné políčko, je dělili jen na dvě poloviny. Na jedné pěstovali brambory, na druhé obilí (ječmen, žito nebo oves). Plodiny střídali po roce.

Z terénu nemáme doklady o získávání nové orné půdy. Její rozsah byl stabilizován a neměnil se. Zcela ojedinělé jsou informace o zúrodnění *kazu, kázku,* tj. kamenitého místa uprostřed pole (Buková) nebo meze (Kozlov).

Pozůstatky motykového hospodaření, tj. zpracování půdy motykou nebo rýčem, jsme v terénu nenašli. Jeden dřevěný rýč s železným okutím se nachází ve sbírkách muzea v Třešti,[15] avšak z informátorů nikdo takový rýč nepamatoval.

Orba a oradla

Mechanická úprava pole k setí pozůstávala z orání, vláčení a případně válení. Písemné zprávy o těchto pracích nacházíme v robotních povinnostech poddaných. V 17. století patřilo k povinnostem obce na Telčsku "... na jaře k ovsům a hrachu den orati a vláčeti ... úhory převláčiti a k ozimu den orati a dva dny vláčiti ..."[16]

K orbě se v regionu používalo v posledních sto letech rádlo, pluh, ruchadlo a nověji i kultivátor. *Radlo, rádlo* je plazové, patří k typu tzv. českých rádel, rozšířených ve střední a východní části Čech a v celé západní polovině Moravy.[17] Je to symetrický orebný nástroj čtyřúhelníkové konstrukce. Má vysoký a poměrně úzký plaz, který je vpředu šikmo seříznutý. Zde je připevněna radlice. Slupice je předkloněna dopředu a podpírá rovný hřídel. Ten je na konci zapuštěn do kleče, která bývá jen jedna. Tato starší forma rádla s jednou klečí se v oblasti Jihlavských vrchů dochovala až do druhé poloviny našeho století.[18] Rádlo nemívá odvalové desky.[19] Vyjma radlice je celé dřevěné.

V Bukové, Zbilidech a Horních Dubenkách jsme zaznamenali terminologii rádla. Jednotlivé části nesou tato jména: *hřídel, slubice, socha,* příp. *soška,* dále *rukověť* (označení pro držadlo zapuštěné do kleče v Bukové, jinak bez zvláštního pojmenování), *plaz, náradník,* příp. *plech, klíny,* řidčeji *klínky.* Termíny hřídel, socha, plaz a náradník jsou obecně se vyskytující pojmenování v celé oblasti rozšíření jak českého rádla, tak i jihočeského nákolesníku.[20]

Ještě počátkem století se rádlo běžně používalo k zaorávání obilí, zejména ovsa. Obilí se přestalo zaorávat se zánikem ručního setí a rádlo se změnilo na speciální oradlo k pěstování okopanin. Jako takové se udrželo až do vzniku JZD a ojediněle se užívalo ještě v sedmdesátých letech. Rádlem se *naoraly* brázdy (v Dobroutově se *naschonkovalo),* sázené brambory se *zaoraly, zahrnuly,* pak se *ovoraly, provorávaly* se a na podzim se *rozoraly, vyvoraly.* Rádlem se také dělaly brázdy, do kterých se sázela řepa.

Při bramborách se používalo také *radýlko.* Na rozdíl od rádla bylo lehčí, mělo menší radlici, dvě velké odvalové desky, dvě kleče a na konci hřídele připevněné jedno kolečko. V terénu jsem viděla jak starší položelezná radýlka (s železnou radlicí a odvalovými deskami, kleče byly připevněny k plazu), tak i novější celoželezná radýlka, kde dřevěná byla jen hřídel nebo byly celé ze železa (kleče byly připevněny k hřídeli). V každém hospodářství bylo radýlko určeno pouze k jednomu druhu práce s brambory; ostatní úkony se prováděly rádlem. V Horních Dubenkách a ve Zbilidech se brambory radýlkem proorávaly, případně ovorávaly, v Kozlově se radýlkem rozorávaly. Při rozorávání bylo rádlo, resp. radýlko od první světové války postupně nahrazováno *čertem, motovidlem, bramboračkou.*

Dalším oradlem byly pluhy; ve sledované oblasti se vyskytovaly pouze čtyřdílné.[21] Byly jednostranné i dvoustranné. Starší informátoři se ještě pamatovali na dřevěné pluhy. Byly celé dřevěné, včetně odvalové desky; jen radlice byly železné. Ve Zbilidech se používaly asi do roku 1900, v Rácově je informátorka viděla ve svém dětství. Celodřevěné byly také pluhy s třemi klečemi (Buková, Zbilidy). Ve sbírkách muzea se nachází jediný doklad dřevěného pluhu. Položelezné pluhy, které se běžně používaly ve dvacátých letech, měly dřevěnou jen hřídel, ostatní části byly železné. Asi ve třicátých letech se objevily celoželezné pluhy. Zatímco dřevěné pluhy postupně zcela vymizely, položelezné pluhy se spolu s celoželeznými používaly v rolnických hospodářstvích až do založení JZD a výjimečně ještě v době výzkumu.

Recentní materiál dokládá v oblasti velkou variabilitu pluhů. Nejstarší pluh, na který se informátoři pamatovali, byl asymetrický pluh s vodorovně položenou radlicí, s dvěma odvalovými deskami a dvěma klečemi připevněnými k plazu. Hřídel byla podepřena slupicí a zapuštěna do levé kleče. Vyjma lemeše byly všechny části dřevěné. Později se začaly plazy dole okovávat, odvalové desky se dávaly železné. Tomuto pluhu se říkalo *zaorávačka;* sloužil k zaorávání a případně ovorávání brambor. Práci dělal kvalitněji než rádlo. Používali jej ve Zbilidech, v Dubenkách nebo například v Markvarticích (Telčsko). V některých místech, jako na Polensku, se v recentním materiálu vůbec nevyskytuje.[22]

Další oradlo představoval pluh s pevnou asymetrickou radlicí ruchadlového tvaru, která plnila i funkci odhrnovačky. Měl dvě kleče připevněné k plazu, rovný hřídel byl zapuštěn do levé kleče. Říkalo se mu *sakovák* (Buková, Zbilidy, Horní Dubenky), *rochadlo* (Horní Dubenky), *veverče* (Zbilidy).

Novější byl pluh s jedním symetrickým lemešem, který se překlápěl. Radlice se skládala z *prostředku* a dvou přišroubovaných *nákladů.* Kleče byly připevněny již ne k plazu, ale k hřídeli.[23] Zaznamenali jsme pro něj označení *obracák* (Buková), *moták* (Horní Dubenky). Tyto novější pluhy s ruchadlovými radlicemi nevykazují regionální odlišnosti. Například s výše popsaným pluhem se můžeme setkat až na Slovensku.[24]

Snad nejpoužívanějším pluhem bylo v první polovině 20. století oradlo s dvěma radlicemi.[25] Radlice byly asymetrické, měly ruchadlový tvar. Hřídel byla rovná (dřevěná, většinou ale již železná), výhradně železné kleče byly zapuštěny do hřídele. Tento pluh se označoval jako *moták, tuplák, rochadlo, obracák,* případně i *dvoják.*

Pluhy, které měly na každé straně po dvou radlicích a vyorávaly najednou dvě brázdy, a pluhy se třemi radlicemi byly tovární výroby. Tyto celoželezné pluhy se začaly v rolnických hospodářstvích používat již po první světové válce, kdy si je pořizovali bohatí sedláci. Prvním se říkalo *dvoják* (ale někdy i *tuplák, obracák),* druhým *troják.*

Výzkum ukázal poměrně velkou terminologickou bohatost v označování pluhů. Ve sledovaných obcích jsme zaznamenali tyto názvy: *dřevěný pluh, zaorávačka, rochadlo, veverče, veverčata, moták, obracák, tuplák, dvoják, troják.* V pojmenování těžko hledáme nějaký systém, protože jeden a týž pluh označují odlišnými jmény nejen obyvatelé různých obcí, ale běžně i v jedné obci. Jsou i případy, kdy jeden informátor použil stejné jméno pro dva různé pluhy, z nichž jeden byl "starší", druhý "novější". Jindy měli informátoři pro jeden pluh dvě i tři jména, z nichž jedno upřednostňovali. Například *rochadlo* = *moták* (Buková), *tuplák* = *dvoják* (Horní Dubenky, Kozlov), *dvoják* = *obracák* (Buková), *rochadlo* = *obracák* = *tuplák* (kovář ze Zbilid). Informátorům bylo mimo jiné předloženo i vyobrazení pluhu z Bartošovy Dialektologie.[26] Tento pluh označili jako *sakovák* (Buková, Horní Dubenky), *moták* (Horní Dubenky), *veverče* (Zbilidy). Ukazuje se, že při pojmenování pluhů přihlíželi hospodáři jak ke konstrukci, tak i k materiálu oradel.

Přes velkou nejednotnost a nepřesnost v lokálním a regionálním pojmenování pluhů je možné i zde najít jisté pravidlo. Jako *rochadlo* je nejčastěji označován pluh s dvěma radlicemi. Jména se užívá zejména ve Zbilidech, také ve Vyskytné (zde pro označení staršího nářadí). *Veverče* se říká ve Zbilidech. V Bukové a Horních Dubenkách pojem neznají. *Sakovák* je pluh s jednou pevnou radlicí. Pojem se vyskytuje zejména v Bukové. *Moták* měl dvě radlice; mimo dřevěnou hřídel byly většinou všechny součástky ze železa. Oralo se s ním na počátku století a mezi světovými válkami; v menší míře i po druhé světové válce. *Moták* se říká v Bukové, Hodicích a Horních Dubenkách, neznají jej ve Zbilidech. *Obracák* se jmenuje v Horních Dubenkách pluh s dvěma radlicemi. Stejný pluh označuji ve Zbilidech jako *rochadlo.* V Bukové je *obracák* i pluh s jednou symetrickou radlicí, která se převrací. *Tuplák* má dvě radlice, je celoželezný. Jména se užívá v Kozlově a Dobroutově; oralo se s ním až do založení JZD. Ve Zbilidech se stejnému pluhu říká *rochadlo.* V Bukové termín *tuplák* neznají. *Dvoják* měl čtyři radlice a vyorával najednou dvě brázdy. Byl celý ze železa. Používal se mezi světovými válkami a zejména se rozšířil za druhé světové války, a to ve všech sledovaných obcích. Pojmově bývá zaměňován s *tuplákem. Troják* je jednoznačné označení pro celoželezný pluh tovární výroby s třemi radlicemi, který vyorává zároveň tři brázdy.

Zatímco v označení pluhu panuje velká libovůle, terminologie jeho součástí je naprosto jednotná. Jednotlivé části se nazývají *hřídel, slubice, kleče, plaz* (příp. *splaz), plech.* Pokud je radlice symetrická ruchaldového tvaru, skládá se z *prostřed-*

ku, který má po stranách dva *náklady* připevněné šrouby. Spojka mezi klečemi nemá žádné zvláštní jméno. Krojidlo, *nůž*, měl jen pluh s pevnou asymetrickou radlicí, ale ne každý. Byl určen k řezání drnů, ale protože neprořízl pýr a trávu, hospodáři jej většinou odmontovali (Buková, Horní Dubenky). Ve Zbilidech pluh s krojidlem neměli.

Pluhy i rádla vyráběli místní vesničtí kováři, dřevěné části dodávali místní koláři. Daleko méně je rolníci kupovali v blízkých dílnách. Některé novější celoželezné pluhy si objednávali ze vzdálenějších měst. Mezi válkami byli dva kováři v Hodicích a Dubenkách, v ostatních sledovaných obcích měli po jednom kováři.[27] V Kozlově informátoři vzpomínali, jak místní kovář František Dočekal jim dělal ve třicátých letech položelezné dvoustranné pluhy *tupláky*.

Ve Zbilidech vyráběl zemědělské nářadí kovář Josef Hodač. V době výzkumu ještě žil. Starý pán s vynikající pamětí byl ochoten zavzpomínat. Řemeslo se v jeho rodě předávalo z generace na generaci. Sám se mu naučil od svého otce. Narodil se roku 1891, kovářské řemeslo provozoval do roku 1960. K stavení s kovárnou patřilo sedm hektarů polí a luk a sedm kusů dobytka. Kovář míval stále jednoho učedníka; každý se učil tři roky. Josef Hodač vyráběl toto zemědělské nářadí: rádla, ruchadla, brány (dřevěné dělal nejprve kolář, kovář pak do nich zapaloval železné trny, železné dělal kovář celé), okovával vozy, dělal podkovy, koval koně, opravoval stroje a motory. Dříve dělali kováři také řezadla, motyky, sekery, vidle a kopáče, které se později kupovaly. Josef Hodač je již nevyráběl. Kosy a rýče nedělal, kupovaly se. Objednávky si kovář psal do knihy. Platilo se najednou, před Novým rokem. Josef Hodač pracoval většinou jen pro obyvatele Zbilid, odjinud k němu chodili málo, protože "kovář byl v každé vesnici."

Hospodáři z Bukové si objednávali pluhy také v Třešti u strojníka nebo v hospodářském družstvu v Třešti. Rolníci z Kozlova kupovali pluhy v obchodě v Lukách nad Jihlavou nebo si je objednávali například v Pelhřimově. Jeden informátor z Bukové měl pluh až z Brandýsa nad Labem. Jednalo se výhradně o pluhy celoželezné. Dřevěné a položelezné pluhy se kupovaly pouze od místních kovářů.

Na staré způsoby orby *na rozhor* a *na záhony* se pamatovali dříve narození informátoři. Při prvém způsobu se začalo pole orat "odprostředka" a objíždělo se stále dokola po čím dále větším obvodu. Druhý způsob spočíval v tom, že se orba začala u meze, přičemž ornice se klopila ven z pole, pak se jelo naprázdno k druhé mezi, opět se klopilo ven z pole a takto se postupovalo až doprostřed pole. Oba způsoby se váží na použití pluhu s pevnou asymetrickou radlicí. Nejvíce se na ně pamatovali v Bukové, kde se takto, i když sporadicky, oralo ještě mezi světovými válkami. V Bukové se totiž dlouho neužívalo sakováku. Ve Zbilidech se tak oralo asi do roku 1900, v Horních Dubenkách přibližně do počátku první světové války.

V dvacátém století v regionu již zcela převládla orba *od meze k mezi*. Tento způsob orby byl umožněn novějšími druhy pluhů. Na konci brázdy se přehodila radlice a oralo se zpět. Jeden rok se půda klopila k jedné, druhý rok k druhé straně. Pole, která byla na svazích, se orala vždy proti kopci, aby ornice nepadala dolů.

Nepříliš starým nářadím jsou kultivátory. Podle kováře ze Zbilid se v jeho obci objevily kultivátory před první světovou válkou, asi roku 1905. Hospodáři si pořizovali toto nářadí mezi světovými válkami, někteří až po druhé světové válce. Kultivátory vyráběli i kováři, ale většinou se kupovaly odjinud. Zbilidští je nakupovali ve strojírnách v Humpolci. Tam je vyráběli strojní zámečníci, kteří měli zařízené

dílny. Později, koncem třicátých let a za druhé světové války, si je hospodáři ze Zbilid objednávali v družstvu v Rantířově. Starším typům kultivátorů se říkalo *harka, patýrka, kypřík, kypřič,* největším *kultivátor.* Kultivátor sloužil k mělké orbě. Podmítala se s ním strniště, pole po sklizni jetele, brambor, zaorávalo *(zaškrabalo)* se s ním jarní obilí.

K pracím v hospodářství potřebovala většina rolníků jeden pluh, jedno rádlo a případně radýlko, nověji jeden kultivátor. K největším změnám docházelo v pluzích. Hospodáři si pořizovali nové pluhy, které umožňovaly kvalitnější orbu. Někteří vystřídali v době, po kterou hospodařili, i tři různé pluhy. Všichni rolníci, sedláci i chalupníci, měli vlastní nářadí k orbě. Jen dělníci a drobní řemeslníci, kteří měli nepatrné políčko, nevlastnili žádný pluh. Jejich políčka jim obdělával některý z bohatších sousedů - "za práci" na poli a v hospodářství.

K vláčení sloužily brány. Na staré brány s dřevěnými hřebíky se již nikdo nepamatoval. Používaly se dřevěné brány s železnými hřeby. Ve Zbilidech se první celoželezné brány objevily asi roku 1901. V našich obcích se rozšířily v dvacátých a třicátých letech, nevytlačily však zcela dřevěné brány s železnými hřeby, které někteří rolníci používali až do vstupu do JZD. V některých hospodářstvích si ponechali starší dřevěné brány k *povláčení* zasázených brambor, k *převláčení* brambor, k vláčení zasetého obilí, zatímco železné brány sloužily k *rozdělávání* drnů. Brány vyráběli místní řemeslníci. Dřevěné dělal kolář a kovář pak okoval, železné vyráběl celé kovář.

Poměrně mladým nářadím je vál. Po první světové válce jej hospodáři většinou ještě neměli. Ani později se vály příliš nerozšířily. Mnozí rolníci si je až do založení JZD nekoupili. Chalupníci si je půjčovali od sedláků. Vály byly dřevěné; bylo k nim připevněno sedátko. Používaly se na rozbíjení hrud, zejména v sušších letech.

Na pole se dopravovaly pluhy, rádla a brány dříve na *vlačihách.* Byly to vlastně dva zkřížené kůly, přes které se dával ještě jeden napříč. Zapřahaly se za vůz. Na ně se dal pluh nebo rádlo a případně brány. Toto zařízení však rozrývalo cesty a četníci za to rolníky "honili". *Vlačihy* se později spojovaly s plužními kolečky. Nověji se pluhy i brány vozily na pole na voze. V Hodicích a Horních Dubenkách se na *vlačihy* již nepamatovali. V Kozlově je viděla informátorka ještě počátkem dvacátých let. V Bukové se používaly i mezi světovými válkami. Nejdéle se udržely ve Zbilidech, kde převažovaly ještě mezi válkami a v menší míře se vedle dopravy na voze udržely až do založení JZD.

K setí a sázení se půda připravovala v jednotlivých obcích obdobně, postup však nebyl jednotný. K žitu se oralo dvakrát nebo třikrát. Po jeteli se pole zkultivovalo, pohnojilo a nahluboko zaoralo. Po čtrnácti dnech se uvláčelo (nebo když vyrostla tráva, přeoralo) a selo se. K bramborám se oralo většinou dvakrát. V Bukové a Horních Dubenkách orali na podzim nahluboko; v Kozlově orali třikrát - strniště podmítli a až na podzim vzklíčil plevel, zorali je nahluboko, na jaře je zkultivovali, pohnojili, uvláčeli a sázeli. K ovsu se oralo jednou až třikrát. V Kozlově pole po bramborách uvláčeli a hned nahluboko zorali, přes zimu je nechali ležet, zjara je uvláčeli a seli; ve Vyskytné na podzim pole zkultivovali, na jaře je zorali, uvláčeli a seli; v Bukové na podzim pole překypřili, uvlekli a přeorali, na jaře překypřili, uvláčeli a pak seli.

V oblasti Jihlavských vrchů je půda velmi kamenitá. Kamení se muselo z polí pravidelně vybírat. Velké kameny se sbíraly před setím, malé až po uvláčení (až bylo pole "hotové"). Byla to hlavně ženská práce.[28] Ženy nosily kamení v zástěře na meze. Během roku se pak kameny svážely, používaly se k *šutrování* cest (Zbilidy).

K odvodňování pozemků se dělaly mezi částmi pole *stružky* (Kozlov), *svodnice* (Buková). Na přelomu dvacátých let se uskutečnily první meliorace.[29] Ze zkoumaných obcí byly provedeny v Kozlově a Dobroutově. Hospodáři *drenážovali* svá pole společně. Práci zadali mistrovi, který ji provedl s místními i cizími dělníky.

Hnojení

Jediným hnojivem byla v minulosti chlévská mrva. Při čtyřletém cyklu střídání plodin na poli se hnojilo vždy jedenkrát za čtyři roky k žitu, tj. po jeteli. Hnůj se dával také k bramborám (po žitě), zejména když jej byl dostatek. Mezi světovými válkami se hnojení k bramborám stalo pravidlem. Hnojilo se i k řepě. Hnojení pouze k žitu se udrželo nejdéle v Bukové, kde ještě mezi válkami takto hospodařila většina rolníků.

K žitu se hnůj vyvážel již v zimě a zejména na jaře a v létě na jeteliště na *kompost.* V zimě se vozil na saních, na jaře a v létě na voze. Na poli se složil na *kupu,* na *hromadu* a zaházel se vrstvou hlíny, aby nevyschl. Hromada se dělala jen jedna, pouze výjimečně měli v novější době někteří hospodáři dvě nebo tři hromady. Až se posekal jetel, kompost se rozvezl po poli, rozházel se a hned se zaoral. Mimoto se před setím vyvážel k žitu další hnůj přímo z hospodářství. Rozvážel se po poli na *hromádky,* na *kopečky,* rozhazoval se a hned nebo nejpozději druhý den se zaoral. Nakládání a vození hnoje na pole byla mužská práce, rozhazování po poli vidlemi příslušelo ženám.

K bramborám se vozil hnůj přímo z hnojiště, na poli se hned rozhazoval a zaorával. Močůvka se vozila buď na kompost nebo se rozlévala rovnou na pole, případně na louku. Pumpovala se do *lejty,* speciálního vysokého sudu, který se nakládal na vůz.

První umělá hnojiva, nejprve superfosfáty, se objevila v rolnických hospodářstvích v osmdesátých a devadesátých letech,[30] v zapadlejších obcích později (ve Zbilidech za první světové války, v Bukové až po ní). Ve dvacátých a následujících letech se nejvíce hnojilo Thomasovou struskou a zejména chilským ledkem. Používalo se také vápno a síran ammonný. Dusíkatá a fosforečná hnojiva, která se v ČSR začala vyrábět roku 1927, se ve sledovaných obcích příliš nerozšířila. Množství užívaných umělých hnojiv se zvyšovalo ve dvacátých a třicátých letech. Hnojiva se kupovala v blízkých hospodářských družstvech. Umělá hnojiva se dávala především k žitu, dále k bramborám a ovsu, také k ostatnímu obilí a někdy i k jeteli a na louky. Po poli se rozhazovala ručně. Byla to práce čeládky, více žen než mužů. V třicátých letech používali umělá hnojiva více či méně již všichni rolníci. Jen dělníci a drobní řemeslníci hnojili svá nepatrná políčka pouze hnojem od vlastní kozy a prasete. Ve všech rolnických hospodářstvích převládalo až do založení JZD hnojení chlévskou mrvou.

Setí

Všichni informátoři se pamatovali na ruční setí obilí. Selo se vždy čerstvé zrno, z poslední sklizně. Před setím se zrno *přefofrovalo.* Do dvacátých let, ale i déle, se obilí nemořilo. Pole se před setím *nalichovalo.* Selo se z plátěné *rozsívky* (Buková), z *plachetky* (Horní Dubenky, Kozlov, Dobroutov, Zbilidy). Někteří informátoři sami seli ručně, jiní se pamatovali na ruční setí svých rodičů. Ruční setí byla práce vyhrazená hospodáři. V tom se shodovali všichni, i ti, u nichž doma sela žena; většinou to byla matka mladého hospodáře.

Technika strojového setí byla v českých zemích sporadicky uskutečňována již před rokem 1848, avšak ani v následujících desetiletích o ni neměli rolníci velký zájem. Rozmach výroby a používání secích strojů v Čechách nastal až koncem 19. století a počátkem století dvacátého. Ve sledovaných obcích máme zjištěn první secí stroj ve Zbilidech před rokem 1905 a v Bukové koncem dvacátých let. Ve Zbilidech si první secí stroj pořídil sedlák Dvořák; koupil jej v Roudnici nad Labem. Roku 1905 si koupili secí stroj další dva sedláci, jeden z nich patnáctiřádkový. Za několik let měli secí stroje již také na velkostatku. Ostatní rolníci si secí stroje nepůjčovali, seli raději ručně. Přibližně ve dvacátých letech zakoupila zbilidská obec dva menší secí stroje, které půjčovala rolníkům. Ve zbilidské osadě Maršov si největší sedlák pořídil secí stroj roku 1920.

V Bukové chodili nabízet secí stroje agenti, kteří uzavírali za jednotlivé firmy objednávky. První secí stroj zde měl koncem dvacátých let místní sedlák. V první polovině třicátých let si dva a pak čtyři, pět rolníků zakoupilo secí stroje společně. Začátkem čtyřicátých let si někteří z nich pořídili svůj vlastní secí stroj. Používaly se čtrnáctiřádkové a později osmnáctiřádkové lžičkové nebo válečkové stroje.

V Hodicích, Kozlově a Dobroutově si chalupníci secí stroje hodně půjčovali. Vlastní secí stroj si dva z našich informátorů koupili asi v roce 1950 a 1953 (Hodice a Kozlov). Za půjčování stroje se sedlákům neplatilo, ale muselo se chodit pomáhat ve žních a sbírat brambory.

Len seli hospodáři pouze ručně, a to i v případě, když na obilí již měli secí stroj. Informátorka z Dubenek vzpomínala, že ještě první rok po založení JZD rozsívali len ručně. Také mák se sel pouze ručně. Déle než obilí se sel ručně jetel, a to stejně jako obilní zrno z plachetky. Jetel se sel výhradně do ovsa.

Doskud se selo obilí ručně, zaorávalo se rádlem, v novější době někdy i kultivátorem. Pak se pole převláčelo. Když byl suchý rok a na poli zbyly velké hroudy, převálely se ještě dřevěným válem. Při strojovém setí se pole pouze vláčelo. Jetel se sel do ovsa někde za dva až tři (Horní Dubenky), jinde za čtyři až pět dní (Vyskytná). Po zasetí jetele se pole uvláčelo.

Osvěta

K postupné modernizaci zemědělského hospodaření a mechanizaci práce na Jihlavsku přispěly, tak jako v jiných oblasteh Čech a Moravy, snahy o zlepšení zemědělského podnikání. Roku 1858 byl založen Hospodářský spolek jihlavský.[31] V roce 1869 měl 273 členů, z toho bylo 90 z Jihlavy a 163 z okolí, a jejich počet dále rostl. Roku 1860 uspořádal spolek výstavu orného nářadí ze Stadionovy železárny v Chlumci nad Cidlinou a roku 1861 výstavu dobytka s polním a zahradním náčiním. Od roku 1862 vydával první český časopis na západní Moravě, Věstník hospodářského spolku Jihlavského. V Jihlavě byla roku 1895 otevřena první česká zimní hospodářská škola.

* * *

V zemědělství se po staletí pracovalo stejným nářadím, udržovaly se staré pracovní techniky. V průběhu 19. století došlo v zemědělství k velkým proměnám. Změny neprobíhaly ve všech regionech souběžně. V oblasti Jihlavských vrchů byla mezníkem ve vývoji zemědělského hospodaření druhá polovina 19. století. Již koncem 18. a v první po-

lovině 19. století se objevují nové plodiny - brambory a jetel, které však zpočátku příliš neovlivnily strukturu tehdejšího zemědělství. Teprve ve druhé polovině minulého století, zejména v padesátých až sedmdesátých letech, se začínají tyto plodiny pěstovat ve velkém rozsahu. Umožnilo to dokonalejší orebné nářadí - ruchadlo, které nahradilo starý záhonový pluh.[32] Nové plodiny zásadně mění celý systém hospodaření, neboť omezují a pak zcela likvidují úhor. V poslední čtvrtině 19. století dochází v zemědělství k dalším proměnám. Do osmdesátých a devadesátých let spadají počátky mechanizace a používání umělých hnojiv v zemědělství v Jihlavských vrších. Stroje a umělá hnojiva se šíří počátkem tohoto století a zejména v období mezi světovými válkami. Ovlivňují výnosy v zemědělství a mění po staletí užívané zemědělské techniky. K velkým změnám dochází i v živočišné výrobě. S rušením úhorů zaniká chov ovcí. Mění se tažná zvířata. Od poslední čtvrtiny minulého století je vůl vytlačován koněm. Proměny v zemědělství Jihlavských vrchů započaté v druhé polovině 19. století pokračují mezi světovými válkami i v letech bezprostředně následujících. Náš výzkum zachytil ještě vzpomínky na rezidua starého způsobu hospodaření, konkrétně na úhor, orbu *na rozhor* a *na záhony*, dřevěné pluhy, *vlačihy*, ruční setí obilí, pěstování lnu k domácímu předení.

Je pochopitelné, že naznačený proces neprobíhal v celé oblasti Jihlavských vrchů naprosto rovnoměrně. V některých obcích se změny uskutečnily dříve, jiné vesnice se naopak opožďovaly. To dokumentuje i našich sedm vybraných obcí. Za obecným vývojem a pokrokem zaostávaly dvě nejmenší obce z našeho vzorku, Buková a Zbilidy, a to v průměru o jedno až dvě desetiletí. Rozporuplný byl vývoj Kozlova, kam na jedné straně brzy pronikaly novoty, na druhé zde poměrně dlouho přežívaly některé staré způsoby zemědělské práce.

Analýza shromážděných poznatků prokázala tezi vyslovenou v národopisné literatuře v souvislosti s jinou oblastí lidové kultury,[33] totiž že typickým nositelem tradičních forem zemědělství byla v našich zemích střední rolnická vrstva. Naproti tomu u řemeslníků a dělníků žijících na vesnici existovala lidová kultura v pozměněné, v případě tradičního zemědělství silně ochuzené formě. Připomeňme například absenci nemalé části zemědělského inventáře či zjednodušené osevní postupy.

Detailní pohled na sedm obcí umožnil nastínit zemědělské hospodaření zejména středního rolníka v posledních etapách jeho vývoje. Byla to doba mnoha proměn a technického pokroku směřující od lokálně a regionálně diferencované kultury k unifikaci, k jednotné kultuře mnohdy přesahující i hranice státu. Její součástí však zůstával vztah k půdě, ke krajině, o čemž svědčí i živé vzpomínky pamětníků ze sedmdesátých let. Experiment se socialistickým zemědělstvím přetrhl tento, podle mého názoru kontinuální vývoj. Současné problémy nejen zemědělského podnikání, ale i samotné vesnice jsou, zdá se, také problémem přerušené tradice.[34]

POZNÁMKY

1 Tehdejší práce vyústila v návrh na zásadní doplnění sbírkového agrofondu muzea o konkrétní předměty dosud se vyskytující v terénu. K realizaci však nikdy nedošlo. Je otázkou, zdali dnes, po dvaceti letech, není již pozdě.

2 Byl publikován pouze článek věnovaný drobným formám zemědělského hospodaření po vzniku JZD, neboť výzkum tradičního zemědělství byl jaksi navíc. Viz Helena BOČKOVÁ, *K agrárně*

etnografickému studiu současné vesnice v Jihlavských vrších. In: Socializace vesnice a proměny lidové kultury I, Uherské Hradiště 1981, s. 45 - 55. Zkušenosti z výzkumu použila autorka při sestavování dotazníku pro děti pelhřimovského okresu. Viz táž, *Možnosti využití dětského kolektivu při dokumentaci hmotné lidové kultury.* In: Dítě a tradice lidové kultury, Brno 1980, s. 153 - 158.

3 Počet obyvatel a domů

	1890	1910	1930	1950
Buková	186/33	207/34	177/34	155/33
Hodice	680/74	785/90	912/125	740/144
Horní Dubenky	673/80	981/85	830/100	689/117
Vyskytná n. J.	461/53	496/66	502/86	360/82
Zbilidy	442/40	329/40	328/57	224/63
Kozlov	710/90	750/96	626/116	549/121
Dobroutov	500/78	469/79	470/82	353/90

Viz *Retrospektivní lexikon obcí ČSSR 1850 - 1970 I, 2,* Praha 1978, s. 722 - 730. Podrobněji o těchto obcích Alois Josef PÁTEK, *Vlastivěda moravská, Jihlavský okres,* Brno 1901, s. 159 - 160, 163, 181 - 183 (Buková, Hodice, Kozlov); Jan TIRAY, *Vlastivěda moravská, Telecký okres,* Brno 1913, s. 423 - 429 (Horní Dubenky); Břetislav RÉRYCH, *Štocko.* In: Království české I. Východní Čechy, Praha 1912, s. 440 - 441 (Vyskytná nad Jihlavou); týž, *Polensko.* In: Království ..., s. 389 - 390 (Dobroutov). Statistické údaje o sociální struktuře obyvatel Bukové, Hodic a Horních Dubenek shromáždila Eva Melmuková - Šašecí. Rukopis je uložen v Muzeu Vysočiny v Jihlavě.

4 J. TIRAY, *c. d.,* s. 427 cituje rozdělení obyvatel Horních Dubenek v 17. století.

5 *Zemědělství v okrese jihlavském.* In: Jihlava město a okolí, Jihlava 1933, s. 106.

6 Dislokaci polností v jednotlivých obecních katastrech zachycují indikační skicy a mapy stabilního katastru z první poloviny 19. století.

7 Srov. A. J. PÁTEK, *c. d.,* s. 8 - 9; J. TIRAY, *c. d.,* s. 43 - 47, 52.

8 Zápis tamní farní kroniky, s. 51.

9 Zápis polenského děkana Petra Floriána. Cituji podle *Bramborářský průmysl v Polné.* Rkp. 1955. Kopie rukopisu byla uložena v podnikovém archivu n. p. Škrobárny Havlíčkův Brod.

10 Moravský zemský archiv v Brně, fond F 16, Velkostatek Brtnice.

11 Ze Zbilid jej vozili do tírny do Větrného Jeníkova. V Bukové měli nejprve vlastní tírnu, pak vozili len do tírny do Batelova a před druhou světovou válkou do Staré Říše.

12 J. TIRAY, *c. d.,* s. 50.

13 Podobně ve Zbilidech: "... hnoje nebylo." Pole se nechávalo ležet, "aby si odpočinulo."

14 "Když se rozšířilo setí jetelů, upuštěno od čistého úhoru, zavedeno střídavé hospodářství." Viz J. TIRAY, *c. d.,* s. 50.

15 Rýč je lopatovitého tvaru, s mírně prohnutým listem, na jehož dolejším okraji je nasazeno rovné železné ostří. Publikoval jej Jaroslav KRAMAŘÍK, *Několik nových agrárně etnografických poznatků při soupisu zemědělského nářadí v českých zemích,* Český lid 51, 1964, foto s. 181. Podle názoru citovaného autora "... převážná část muzeálních dokladů rýče s železným okutím v českých zemích spadá do druhé poloviny minulého století a do první poloviny tohoto století. Viz týž, *Dřevěné rýče s železným okutím v českých zemích,* Československá etnografie 7, 1959, s. 257.

16 J. TIRAY, *c. d.,* s. 45.

17 Srov. *Československá vlastivěda III. Lidová kultura,* Praha 1968, s. 30 - 31. Na velkém území jihozápadní Moravy a v jižní části Českomoravské vrchoviny se uchovalo až do druhé poloviny 20. století jako nářadí ke kultivaci brambor. Viz J. KRAMAŘÍK, *Několik ...,* s. 178.

18 V muzejních sbírkách existuje jeden doklad rádla s dvěma klečemi.

19 Ve sbírkách muzea jsou i dvě rádla s odvalovými deskami v podobě křidélek a uší, která připomínají středočeské rádlo; na rozdíl od něj mají ale jen jednu kleč. Podrobněji viz J. KRAMAŘÍK, *Etnografická problematika styčného území dvou typů rádel na rozhraní středních a západních Čech,* Národopisný věstník československý 2, 1967, s. 46 - 55; týž, *Některé otázky studia českých oradel,* Československá etnografie 6, 1958, s. 117 - 118; František ŠACH, *Vývoj pluhu a české ruchadlo,* Československá etnografie 3, 1955, s. 39, 43.

20 Viz J. KRAMAŘÍK, *Příspěvek k historii českých rádel,* Český lid 52, 1965, s. 324.

21 Srov. členění Viera URBANCOVÁ, *Klasifikácia slovenského orného náradia,* Slovenský národopis 9, 1961, s. 25 - 45.

22 Nejstarší pluh ve sbírkách Muzea Vysočiny je vývojově mladší. Od výše popsaného pluhu se liší tvarem a upevněním lemeše. Ten má kosodélníkový tvar, je prohnutý, postavený šikmo a připevně-

ný šroubem k dřevěné odvalové desce. Je asymetrický. Není vyloučeno, že se jedná o starý záhonový pluh, u kterého byla původní radlice nahrazena jinou. Pluh pochází z Brzkova na Polensku. Je uložen v muzeu v Polné.

23 Viz též vyobrazení železné pracovní části *obracáku* z Nové Říše na Telčsku z roku 1899 v článku J. KRAMAŘÍKA *Několik ...*, s. 179.

24 V okolí Zvolena. Srov. Ján HYČKO, *Orné náradie,* Martin 1967, vyobrazení k pořadovému číslu 147.

25 Jeho předchůdcem byl snad pluh s třemi klečemi. Byl celý dřevěný. Měl dva plazy, z nichž do každého byla zapuštěna jedna přední a jedna zadní slupice. Slupice podpíraly rovný hřídel, k němuž byly připevněny tři kleče. Vyorával jednu brázdu. Tento *dřevěnej pluch tříklečovej, moták* mělo v Bukové mezi světovými válkami nejméně šest hospodářů. Jeden z nich s ním oral ještě za druhé světové války, asi do roku 1943. Zbilidský kovář označil tento pluh jako *motovidlo, veverče.* Nejedná se o žádné regionální či místní specifikum. S tímto pluhem se setkáváme např. na Vysokomýtsku, na Valašsku, na středním a severním Slovensku. Srov. J. KRAMAŘÍK, *Některé otázky ...*, s. 121; Jaroslav ŠŤASTNÝ, *Tradiční zemědělství na Valašsku,* Praha 1971, s. 51; J. HYČKO, *c. d.*, vyobrazení k pořadovým číslům 131 - 133, 135, 136.

26 František BARTOŠ, *Dialektologie moravská II,* Brno 1895, s. 447.

27 Srov. Bohuslav HLADÍK, *Zanikající tradiční řemesla na vesnici a proces jejich včleňování do systému socialistické velkovýroby.* Rkp., Jihlava 1977. Rukopis je uložen v Muzeu Vysočiny v Jihlavě.

28 Srov. též Karla G. PROŠKOVÁ, *Jak se dříve selo a mlátilo,* Od Horácka k Podyjí 13, 1937, s. 36.

29 Podrobněji viz *Zemědělství ...*, s. 106 - 107.

30 J. TIRAY, *c. d.*, s. 51.

31 Podrobněji viz František POLÁČEK - Vladimír URBÁNEK, *Hospodářský spolek jihlavský.* In: Jihlava město a okolí, Jihlava 1933, s. 113 - 114.

32 Více viz F. ŠACH, *Význam ruchadla ve vývoji pluhu,* Věstník Československého zemědělského muzea 10, 1937, s. 185 - 190; týž, *Ještě k významu vynálezu ruchadla,* Český lid 55, 1968, s. 275 - 284; Karel KALLÁB, *První ruchadla na Horácku,* Od Horácka k Podyjí 4, 1927, s. 149 - 150.

33 V souvislosti s lidovou architekturou publikoval tento názor Václav FROLEC, *Základní problémy klasifikace lidového domu,* Národopisné aktuality 13, 1976, s. 175.

34 Za pomoc při práci v terénu a muzejních depozitářích děkuji Marii Crhové - Kolářové, tehdejší dokumentátorce muzea.

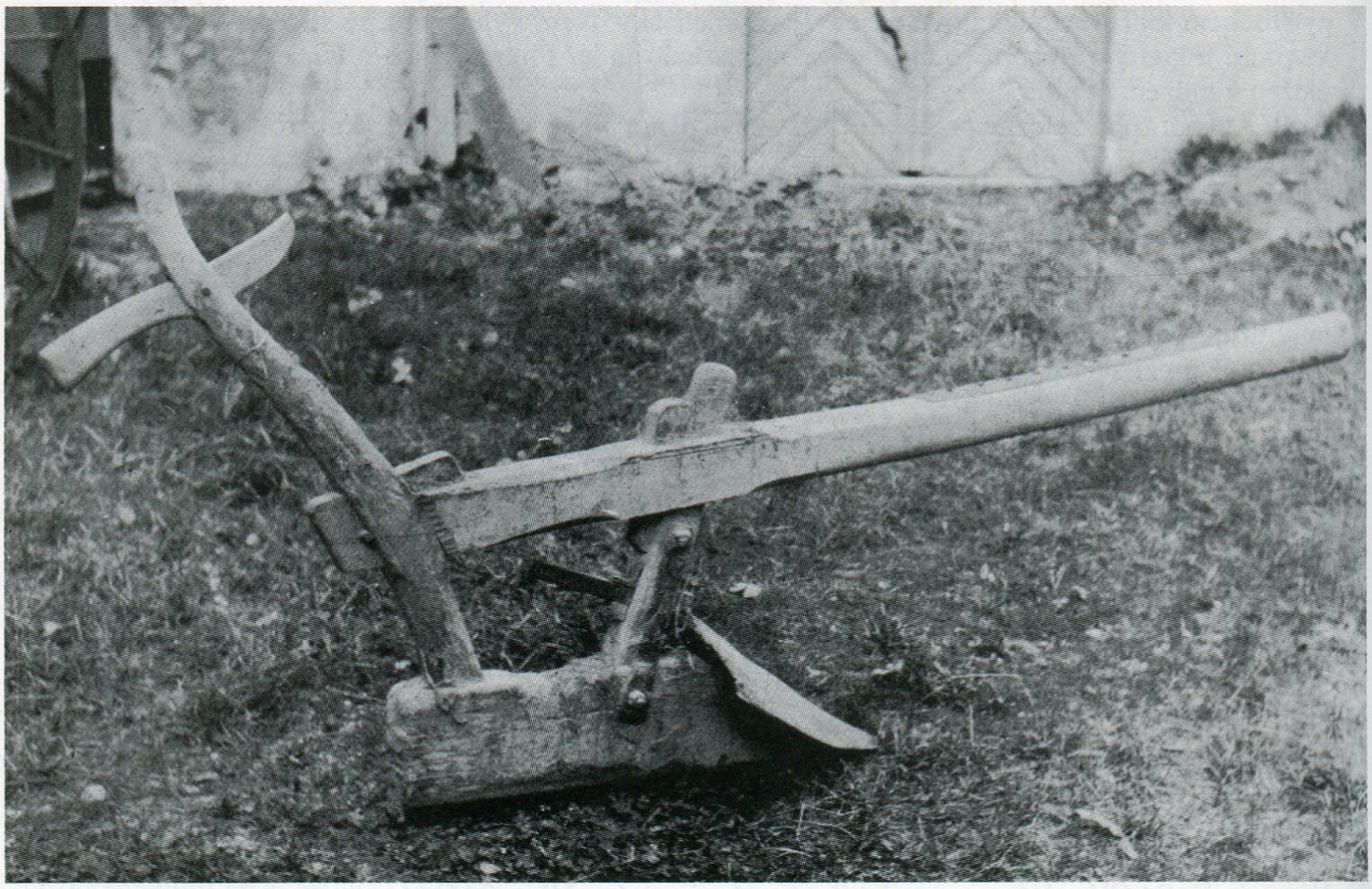

1. Rádlo, Muzeum Vysočiny v Jihlavě. Foto H. Bočková, 1977.

2. Radýlko, Hodice. Foto H. Bočková, 1976.

3. Dřevěný pluh s železnou radlicí z Brzkova, Muzeum Vysočiny, pobočka Polná. Foto J. Pařízek, 1977.

4. Dřevěný vál, Dobroutov. Foto H. Bočková, 1976.

Die untergegangenen Formen der landwirtschaftlichen Arbeiten und Geräte bei Ackerbau und Saat im Gebiet der Iglauer Berge

Helena Bočková

Die jahrelang währende kontinuierliche Entwicklung der landwirtschaftlichen Arbeiten, Techniken, Verfahren, Geräte, Kenntnisse und Fertigkeiten sowie der Beziehung zum Boden und zur Landschaft, die von Generation zu Generation überliefert wurden, wurde durch die Kollektivierung der Dörfer Ende der 50er Jahre gewaltsam unterbrochen. Die traditionelle Landwirtschaft ist demzufolge ein in unserer Kulturhistorie abgeschlossenes Kapitel. Das südmährische Gebiet wurde in der agrar–ethnographischen Literatur bisher nicht erfaßt. Die vorliegende Arbeit stützt sich vor allem auf die Forschung auf dem Lande, konkret auf die Gespräche mit den Augenzeugen, und auf das Studium des erhaltenen landwirtschaftlichen Inventars in sieben Gemeinden des Kreises Iglau, die von der Autorin in den Jahren 1976–1978 durchgeführt und durch das Studium der Gegenstände aus den Museumssammlungen ergänzt wurde.

Die Arbeit erfaßt die Zeitspanne von den 90er Jahren des 19. Jhs. bis zu den 50er Jahren des 20.Jhs. und beschreibt die Gattungen der angebauten Nutzpflanzen, die Saatfolgen, die Ackerbaugeräte und–arten sowie die Düngung und die Saat in der Landwirtschaft. Spezielle Aufmerksamkeit widmet die Autorin der Differenzierung der landwirtschaftlichen Volkskultur, den laufenden Änderungen und der volkstümlichen Terminologie. Auf dem Lande konnte sie noch die Erinnerungen an die Dreifelderwirtschaft, die alten Ackerbestellungen, die Holzpflüge, die primitiven Transportarten der Ackerbaugeräte oder die Handsaat von Getreide festhalten. Sie weist darauf hin, daß zwei der kleinsten Dörfer hinsichtlich des allgemeinen Fortschritts rückständig bleiben und betont die Tatsache, daß der typische Träger der traditionellen landwirtschaftlichen Formen die Bauernschicht war, wogegen bei den auf dem Dorf lebenden Handwerkern und Arbeitern die Volkskultur in einer veränderten, im Falle der traditionellen Landwirtschaft stark verarmten Form existierte.

Die letzte Entwicklungsperiode der traditionellen Landwirtschaft war eine Epoche vieler Veränderungen sowie des technischen Fortschritts, der von einer lokal und regional differenzierten Kultur zur Unifizierung und einheitlichen Kultur hinstrebte, die in manchen Fällen über die Staatsgrenzen hinausreichte. Ihr Bestandteil blieb jedoch weiterhin die Beziehung zum Boden und zur Landschaft, vowon auch die Erinnerungen der Zeugen der alten Zeiten aus den 70er Jahren erzählen. Die gegenwärtigen Probleme erscheinen nicht nur in der landwirtschaftlichen Unternehmenstätigkeit, sondern auch in den Dörfern selbst und sind höchstwahrscheinlich auch ein Problem der unterbrochenen Tradition.

Übersetzung : Alena Jakubíčková

Adresa autorky:
PhDr. Helena Bočková, Jugoslávská 84, 613 00 Brno